

RƏNA İBRAHIMOVA
BDU-nun Tarix fakültəsinin Arxeologiya və
etnoqrafiya kafedrasının dosenti
E-mail: rena.ibrahimova@yandex.ru

AZƏRBAYCANDA UŞAQLARIN ƏNƏNƏVİ TƏRBIYƏ QAYDALARINA DAIR (XIX - XX Ə. ƏVVƏLLƏRİ)

Açar sözlər: Etnoqrafiya, ailə məişəti, uşaqların tərbiyələndirməsi, ailədə cinsə və yaşa görə əmək bölgüsü, uşaq oyunları

Ключевые слова: этнография, семейный быт, воспитание детей и половозрастное разделение труда, детские игры

Key words: ethnography, family life, parenting, gender and age division of labor, children's games

Ailə məişətinin problemlərindən biri uşaqların tərbiyələndirilməsidir. İnsan bütün həyatı boyu formalaşır, sosiallaşır, özünə məxsus keyfiyyətləri, tərbiyə, davranış tərzini, nəfəs əxlaq hissləri inkişaf edir. Şəxsiyyətin formalaşması ailə tərbiyəsindən başlayır. Əslində tərbiyə ümumbəşəri mədəniyyətin vahid ünsürüdür. Tərbiyə şəxsiyyətin sosiallaşmasını təmin edir, onu həyata, cəmiyyətdə ictimai fayda verəcəyi fəaliyyətə hazırlayır. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması, humanist mədəniyyətin, humanist dəyərlərin mənimsənilməsi əsasında həyata keçirilir.

Cəmiyyət əsrlər boyu yaratdığı dəyərlər sistemində və ətraf təbiyyətə arxalanır. Bu dəyərlər sosial mahiyyətli, haqq-ədalət, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, məhəbbət, dostluq, sədaqət, şücaət kimi xüsusiyyətlərdir. Bu dəyərlər insan üçün etalon rolunu oynayır. Çox saylı dünya mədəniyyətləri müxtəlif xalqların hansı dəyərlərə üstünlük verdiklərini aşkarlamağa imkan verir. Bəzi hallarda qəhrəmanlığa, xeyirxahlığa, düzgünlüyə, mərdliyə, digər hallarda maddi nemətlərə, bəzən isə asketliyə önəm verilir. İlk növbədə belə dəyərlər ənənəvi pedaqogikada mövcud olmuşdur. Hər bir dəyər, onun müsbət ya da mənfi mahiyyətli olduğundan asılı olmayaraq mədəniyyətin tərkib hissəsini təşkil edir və şəxsiyyətin, etnik qrupun, qövmin ya millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Uşağın tərbiyəsində hələ beşikdə olarkən başlamaq lazımdır. Onun ana südü ilə qidalanması, rahatlanması, gigiyenasına ciddi yanaşmaq gərəkdir. Keçmişdə ananın südü olmayanda ona dayə tuturdular. Görkəmli azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi bu münasibətlə öz fikirlərini bildirmişdi. O, yazır ki, uşağa ağıllı və sağlam bir dayə tapmaq lazımdır, çünki pis adət və xəstəliyin çoxu süd vasitəsi ilə uşağa keçər:

Südəmər bir uşaq tutmamış maya,
Tutmayın siz, axmaq, xəstə bir daya,
Süd ilə bədəne girərsə azar,
O, bədəndən, yalnız öləndə çıxar

Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra onu nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır, yəni hansı təmiz qüvvə uşağda özünü əvvəl biruzə verirsə, onun da təkmilləşdirilməsi əvvəlcə salınmalıdır. (1.168)

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların tərbiyəsində ənənəvi olaraq əmək mühüm rol oynamışdır. İnsanın gündəlik tələbatlarını ödəyən əmək eyni zaman əsl estetik zövq mənbəyi

olur, maddi və mənəvi nemətlər yaratmağa, həyatı gözəlləşdirməyə, rahatlaşdırmağa, mənəvləşdirməyə imkan verir. Ənənəvi cəmiyyətlərdə uşaq əməyə erkən yaşlarından cəlb olunur. İlk növbədə uşaq əməyinə ailədə ehtiyac olduğuna görə. Ailədə qızlar kiçik qardaş və bacılarına qulluq etməkdə, xırda təsərrüfat və məişət işlərinin yerinə yetirilməsində (xalça-palaz toxumaq, evdə səliqə-sahman yaratmaq, xörək bişirmək və s.) yardımçı olurdular. Əldə etdikləri səriştələr qızlara gələcəkdə özləri ailə quranda gərəkli olurdu, çünki oğlan evi qıza elçi düşəndə ilk növbədə onun sağlam və əmək sevər olduğun fikir verirdilər, ancaq belə halda qızlar sağlam uşaq doğmalı və ərinin ailəsinin əmək fəaliyyətində fəal iştirak edə bilərdi. Qızlara evdarlıq, yaşınmaq, vüqarlı olmaq, hansısa bir sənətə yiyələnmək öyrədirdilər. Xacə Nəsirəddin Tusi bu münasibətlə demişdi ki, “ailəyə başçılıq etməyi bacarmağın özü bir sərvətdir və ailəni dolandırmaq peşə, sənətə daxil edilməsə də bir sənətkarlıqdır”.(1.158) Oğlan uşaqları əsasən atalarına çöl işlərində-əkinçilik, maldarlıq sahələrində kömək göstərirdilər. Ağır əməklə məşğul olan oğlanlar adətən həyatda zəhmətkeş, çox məsuliyyətli olurdular. Əmək prosesində uşaq ənənəvi cəmiyyətlərdə sosial ünsiyyət, əməkdaşlıq formalarını mənimsəyir və sonra bu səriştələri öz davranışında istifadə edir. Əmək həm də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Əmək daima cəmiyyətdə tərənnüm olurdu. Nizami Gəncəvi yazırdı ki:

Zəhmətdən fəryad etmə
Olsun qoy səndə qərar
Zəhmətlik axırında
Rahatlıq var, şadlıq var. (2.313)

Əməyə münasibət milli xarakterdə işküzarlıq, səliqəlik,, dəqiqlik, öhdəlik, təşəbbüsçülük, eyni zaman passivlik, təşkilatsızlıq xüsusiyyətlərində əksini tapır. (3.55) Ənənəvi Azərbaycan ailəsində XIX ə. sonu-XX əsrin əvvəllərində uşaqları əməyə hörmət, əmək sevrəklik, təcrübə toplamaq və yaşlıların təcrübəsindən səmərəli istifadə etmək ruhunda tərbiyələndirirdilər. Nəinki öz ailəsində eləcədə qohum-qonşularna bütün təsərrüfat işlərində kömək etmək tapşırıldı. (4, 293) Etnoqrafik tədqiqatlardan məlum olur ki, əməksevərliyi, bacarığı ilə seçilən oğlu ailə başçısı-ata daha yaxşı geyindirir, silahlandırır. (5.17) Uşaqları sağlam ruhda tərbiyələndirmək prosesində ən yaxşı üsul ailə üzvlərinin özlərinin uşağa nümunə olmalarıdır. Uşağın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşa bilmiş, onun fərdi xüsusiyyətlərini dərinlən başa düşmüş, onu əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməyi bacaran valideynlər kamil insanın nümunəsinin yetişdirilməsinə nail olurlar. (6.86) N.Tusi qeyd edir ki, təlim-tərbiyənin tələb etdiyi ölçüdə uşağa bir balaca qulaq burması vermək, hədə-qorxu gəlmək olar, lakin tərifi, həvəsləndirmə, ürək-dirək vermə kimi müsbət tədbirlər də istifadə olunmalıdır. (1.169) Keçmişdə ailə üzvləri arasında yaşa və cinsə görə əmək bölgüsünü aparılması haqda etnoqrafik tədqiqatlarda kifayət qədər məlumatlar vardır. Belə ki, Lahıçda yeniyetmələr odun doğramaq, ətraf meşələrdə çırpı yığmaq, qızlar isə bulaqdan su gətirmək, həyat-bacanı süpürmək, evdəki körpələrə qulluq etməliydilər. (7.320)

Kiçik yaşdan ailədə uşaqlar ağır əməyin hesabına əldə olunan çörəyə hörmətlə, qənaətlə yanaşmağı öyrənirdilər. Əmək prosesində onlara valideynləri, babaları, nənələri nümunə idilər, yaşlıların həyatlarında topladıqları empirik biliklər, təcrübə cavanlara əsl nümunə olurdu. Qaydaya görə uşaqları ailə etikası ilə tanış edirdilər. Belə ki, yaşlıların məclisində onlar iştirak etməməli, ucadan danışmaq, söhbətə müdaxilə etmək, böyüklərin icazəsi olmadan oturmaq olmazdı. N.Tusi süfrə etikətinin qaydalarını açıqlayaraq yazır ki, uşaq əllərini təmiz yuyub sonra yemək süfrəsinə oturmali, üst-başını bulamamalı, səliqə və tələsmədən yeməlidir.

Müəllifin bu ibrətamiz tövsiyyələrinin bu gün də tərbiyə prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. (1.176) Etiket qaydaları aşiq poeziyasında tərənnüm olunmuşdu. XIV əsrdə yaşamış aşiq Tağının nəsihətnaməsindən bu misralar bunu sübut edir:

Salam verib bir məclisə varanda
Böyükdən kiçiyə nəsihət gərək
Ədəb-ərkan bilər, yol-tarix bilər
Əslində-nəslində nəcabət gərək. (8.94)

Uşaqlar ailənin sosial və ictimai məişətdə yaxından iştirak etməli idilər. Bir çox xalqlarda geniş təşəkkül tapmış və ibtidai kollektivçiliyin təzahürü kimi qiymətləndirilən “qonaqpərvərlik” adəti tələb edirdi ki, gələn qonağa hər cür hörmət, nəvaziş və diqqət yetirilsin. Bu arxaik adətə görə hər bir ailədə qonaq üçün otaq ayrılırdı. Qonağı qəbul etmək, rahatlandırmaq ailənin müqəddəs borcu idi və bunun üçün uşaqlıq çağından ailə üzvlərinə bu rütuahın qaydaları açıqlanırdı. Xalq içərisində deyilir ki, dörd nəfərə zaval yoxdur: qadına, aşığa, elçiyə və qonağa. Uşaqlar, yeniyetmələr böyüklərin icazəsi ilə qonaqlara xidmət göstərir, onların buyurduqlarını yerinə yetirirdilər. Vaxtaşırı keçirilən qarşılıqlı yardımın forması olan “iməcilik”lərdə böyüklərlə yanaşı iştirak edirdilər. Uşaqların fiziki hazırlığına ciddi nəzarət yetirilirdi. Yeniyetmə oğlanlara at sürmək, idman oyunlarında iştirak etmək, ox atmağı, soyuq və odlu silahdan istifadə etməyi öyrədirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində ovçuluq-yardımcı təsərrüfat olmaqla, eyni zaman əyləncə növü idi. Yeniyetməni ətraf təbii mühitlə tanış edir, heyvanlar üçün pusqu qurmaq, tələ qoymaq, uzaq məsafələrə yürüşə çıxmağı, çətinliklərə dözməyi öyrədirdilər. Bəzən yeniyetmələrə at və silah verilir və onlar hərbi toqquşmaların iştirakçıları olurdular. (9.74) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında cavanların tərbiyəsi haqda mühüm məlumatlar vardır. İgidlər nəinki fiziki, həm də ruhən güclü olmalı, torpaqlarını, azadlıqlarını yağılardan qorumalı idilər. Oğuzlar cəmiyyətində gəncə ad onun ancaq ilk qəhrəmanlığından sonra verilirdi. Məsələn, “Bamsı Böyrək” dastanında deyilir ki, “ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoymazlardı”. (10.5).

Uşaqlar dini bayramlar və mərasimlərin fəal iştirakçıları olurdular. H Sarabski xatırladı ki, 10-12 yaşında oğlanlar Aşura mərasiminin səhnələşdirilməsində iştirak edirdilər. (11.226) Novruz bayramının mərasimləri uşaqların ən sevimli və yaddaşda qalan hadisələr olurdu. “Yağış” və “Günəş” çağırma maqik mahiyyətli mərasimlərdə uşaqların iştirakı vacib idi. Havalər quraqlıq keçdiyi aylarda uşaqlar ağacdən düzəldinlə çömçəyə sarıq bağlayırlar. Axşam olan kimi kənd uşaqlarının hamısı evlərindən heybə, torba gətirirlər. Kəndi ev-ev gəzib bu sözləri söyləyirlər:

Bodi bodi bostan bodi
Anam, babam nədən doğdu.
Bircə qaşiq sudan doğdu
Verin bodinin haqqını
Qırx gün yağmur, əlli gün çamur,
Ver, allah, bir yağmur ver.
Duz verənin oğlu,
Yağ verənin qızı olur. (12.127)

Yağış çox yağanda uşaqlar toplaşıb çömçəni gəlin kimi bəzəyirdilər, qapı-qapı gəzdirib oxuyardılar ki, gün çıxsın:

Qoduya qaymaq gərək,
Qoduya doymaq gərək,
Qodu gün çıxartmasa
Gözlərin oymaq gərək
Qodu gəldi, dindirin
Qodunu ata mindirin
Qodu gün çıxartmasa,
Vurun onu sındırın...

Qodu mərasim oyununu sadəcə uşaqlar deyil, gənclər də ifa eləyə bilirdilər. Uşaqların ifasında ən ciddi şəkildə ritualla bağlı oyunlar öz inkişafı nəticəsində uşaq oyunlarına çevrilə bilirlər. (11. 122)

Uşaq psixologiyasının xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan N.Tusi yazırdı ki, “Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uçağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub durmaq və oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürər”.

Estetik tərbiyədə folklor nümunələrinin mühüm rolu var idi. Laylaylar, mahnılar, nağıllar, tapmacalar, əfsanələr, dastanlar atalar sözü hər bir ailənin tərbiyə mənbəyi idi. Folklor nümunələrinin vasitəsi ilə uşaqlara həyatın şirin və acısını açıqlayır, düzgün yol seçməyi, düzgün hərəkət etməyi, doğrunu yalandan ayırmağı və s. açıqlanırdı. Uşağın dünyagörüşü, etnik mənsubiyyət və şüuru hissi ilk növbədə folklor əsasında formalaşırdı.

Azərbaycanda uşaqlıq çağlarının yadda qalan əyləncələrdən oyunları qeyd etmək vacibdir. Oyun insanın özünü, arzularını, potensial imkanlarını yaşadığı cəmiyyətlə, şəraitlə birlikdə təkrar əks etdirən vasitədir. Çoxlu sayda xalq uşaq oyunları vardır ki, onların məqsədi oğlan və qızların bədənlərini idmana alışdırmaq, fikrini istənilən anda cəmləşdirə bilmək bacarığı təlqin etmək, oyun qaydalarına tabeçillik yoluyla nizam-intizama öyrətmək, aydın və səlis danışa bilmək vərdişi aşılamaq və b. kimi praktik səviyəli olmuşdur. “Bənövşə”, “Gözbağlıca”, “Topaldıqac”, “Ana, məni qurda vermə”, “Beşdaş”, “Gəlin-gəlin”, “Siçan-pişik” və s. Oyun vasitəsi ilə ənənəvi cəmiyyət həm dünyanı, həm təbiəti, həm də onların arasında öz yerini dərk eləyir. Uşaq oyunları onlarda çeviklik, diqqət, dəqiqlik, kollektivçilik hislərini inkişaf etdirir.

Məqalədə araşdırılan tərbiyə vasitələrindən müasir ailələrdə istifadə etmək labuddur və vacibdir. Xalq içində deyilir ki, “ot kökü üstə bitər”, yəni hər bir insanı uşaqlıq dövründən onu xalqına, tarixinə, mədəniyyətinə möhkəm tellərlə bağlayan ənənəvi tərbiyədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tusi Nəsirəddin “Əxlaqi-Nəsiri”, B, 1990 “Lider nəşriyyat”, 279
2. Çıraqov V.M. İnsanlarda davranış estetikası, Umummili lider Heydər Əliyevin 90 illik yubiliyinə həsr olunmuş “Cəmiyyət və təhsilin inkişaf strategiyası” IV Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı 2014, BDU nəşriyyatı s.383
3. Крысько, В.Г. Этническая психология, М.2008 с.173
4. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nigah, Bakı, 1994 II hissə “Elm”437
5. Садыхов, А.И. Пережитки семейной общины в Восточ. Азии, в к. XIX-нач. XX вв. Автореф. на соис. уч. степени к.и.н. Баку, 1970, с. 21
6. Quliyeva, N.M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. B. 1997, “Elm” s.239

7. Ализаде Айна-ханум, Лагич, Баку, 2010, "Çalış oğlu" 522
8. Quliyeva, N.H. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti, Bakı, 2005, "Nurlan" 166
9. Смирнова, Я.С. Семья и семейный быт народов Северного Кавказа, Вторая половина XIX- XX в. М. 1983, "Наука" 263
10. Məlikova, M.F. "Kitabi-Dədə Qorqud" da içtimai-siyasi və hüquqi ideyalar. B. 2000, "Qanun" s. 36
11. Ələş Qasimov, Azərbaycan xalq oyunları. B.2006, Bakı Universiteti nəşriyyatı s. 187
12. Sarabski. H. Köhnə Bakı, B, 1982, "Yazıçı" 253

РЕНА ИБРАГИМОВА

ТРАДИЦИОННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX НАЧ. - XX ВВ.

Статья называется «Традиционное воспитание детей в Азербайджане в XIX - нач. XX вв.» и посвящена актуальной проблеме азербайджанской этнографии. Проблема воспитания детей всегда стояла в центре внимания семьи и общества. Семья обычно опиралась на традиции трудового и эстетического воспитания детей, так как в этом процессе формировывались личность, психология и характер человека. Большое значение имели эмпирический опыт и знания старшего поколения, его методы воспитания и личный пример. В статье освещаются материалы относительно детских игр, в процессе которых развивалось мировоззрение, формировались трудовые навыки и эстетический вкус. Уделяется особое внимание участию детей в духовной жизни азербайджанского общества в XIX-нач. XX вв.

RENA IBRAGIMOVA

TRADITION CHILDRENS UPBRINGING IN AZERBAIJAN XIX-XX C.

The article is dedicated to the topical problems of Azerbaijan ethnography. Questions related to the children's upbringing always was the matter of great importance in Azerbaijan family and society.

It is to be noticed that the family relied on traditional upbringing which was the way of formation of personality, psychology and character of person till the childhood. The matter of great importance was the empirical experience of older generation, its methods and personal examples. The article gives information related to children's games that helped to extend world outlook, to shape labour skills and aesthetic tastes. Moreover, the great attention was given to participation of children in spiritual life of Azerbaijan society in XIX-XX cc.

Rəyçilər: t.e.d.İ.Avşarova, t.e.d.Q.S.İsmayilzadə

Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının 17 noyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görüldü (protokol №3).